

Gazi Üniversitesi
Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî
Araştırma Merkezi

HACI BEKTAŞ VELÎ

Araştırma Dergisi
Research Quarterly

Kış
Winter 2003/28

SİBİRYA'DA ŞAMANİZM

(Vilmos DIÓSZEGI, M. HOPPAL,
SHAMANISM IN SIBERIA,
Akademiai Kiado, Budapest, 1978)

Çev.: Aliye USLU ÜSTTEN

VILMOS DIÓSZEGI'NİN ANISINA

(GY. ORTUTAY)

Bu kitabı, sevgili arkadaşım Vilmos Diószegi'nin hatırasına adarken, ona veda ederken söylediğim acılı sözlerden daha uygun olanları aklıma gelmiyor.

Acı ve çaresiz bir hüznün içinde, yaşamları ve işleri yarım kalan gençlerin neden biz yaşlıları yas içinde arkada bıraktıklarını merak ederim. Haftalar ve aylarca endişeli bir biçimde ümitlerimizi korumamıza rağmen o bizi terketti, ancak bize tüm yaşamı boyunca süren çalışmalarını miras bıraktı.

Gelin, zahmetli yaşamının meyvesine gereken ilgiyi göstererek, ona olan saygımızı ifade edelim. Genç bir araştırmacı olarak Diószegi, oryantal ve etnografik çalışmalardan ilham aldı, ki bu iki yönlü kaynak tüm yaşamı boyunca çalışmalarını yönlendirdi, onlara değer kattı ve o, tüm Avrupa'nın en geniş ve kapsamlı Şamanizm arşivini bir araya getirmeyi başardı. Bu koleksiyonun mükemmelliği ve zenginliği onun titizliğini ve hevesini yansıtmaktadır. Bu koleksiyon, belki de onun en büyük başarısı, yüksek enerjisinin ve işine olan bağlılığının bir abidesi ve oluşması için sağlığını bile tehlikeye attığı eserdir. Bu koleksiyon, bu örnek niteliğindeki mükemmel çalışma, şimdi daha ayrıntılı bir biçimde düzenlenmeyi, yorumlanmayı ve yayımlanmayı bekliyor. Burada ona veda ettiğimiz bu zor zamanda unutmamalıyız ki Macar etnografı olarak bizler, tüm dünyadaki etnografya araştırmaları bakımından da, bu son derece değerli koleksiyonun kamuya sunulmasını sağlamakla görevliyiz.

Vilmos Diószegi için hayatın amacı Macarların bu topraklara gelişlerinden günümüze kadarki dönem içinde Macar mitlerinin kaynağı olan Şamanizmin dünyasını araştırmaktır. Onun bu çalışmalarının temelinde metodolojik bir çalışma, varsayımlar, yüzlerce sorunun cevabını araştırma ve geziler yatmaktadır. Geniş monografının ve popüler

seyahat kitabının amacı bile- gittikçe kaybolmakta olan bu dünyayı- konudan uzak olan okuyuculara tanıtmaktı. Macaristan'ın kayıp mitler ve inançlar dünyasının ve popüler Macar inanışlarının Avrasya köklerinin Diószegi'nin çalışmaları sayesinde gün ışığına çıkarıldığını söylersek abartmış olmayız. Çalışmalarının önemli bir bölümü arşivin ele alınmamış ve tercüme edilmemiş belgeleri arasında gizli durmaktadır. Bu manada onun bütün hayatını adadığı çalışması hem tamamlanmış hem de yarım kalmış bulunmaktadır.

Burada, onun bıraktığı mirası ele alırken değerli arkadaşımız Vilmos Diószegi'nin niteliklerinden de bahsedelim. Çalışmalarının gerek Avrupa'da gerekse uluslararası alanda sahip olduğu değerin farkında olmasına rağmen Vilmos Diószegi oldukça mütevazı bir araştırmacı idi. Sakin ve nazik bir yaratılıştaki Vilmos Diószegi, kendini en çok kitapları, notları ve fikirleri arasında, çalışmalarının o barış dolu ortamında mutlu hissetmiştir. Ortada görünmek ve önderlik etmek yerine sakin çalışmayı tercih etmiştir. Macaristan Bilimler Akademisi Etnografya Enstitüsü'nün kuruluş yıllarında vicdanının zorlamasıyla, daire başkanlığı görevini üstlenmiş, ancak çalışma grubumuzun güçlenmesi ile birlikte, kendi isteğiyle bu görevden ayrılmıştır. Böylece daha bağımsız ve etkili bir araştırma yapabilmıştır.

Sanki, çalışmasını tamamlamak için çok az bir süresi olduğunu önceden sezmiş gibidir. Onun çalışmalarının tümü, antik inanç sistemleri araştırmacıları tarafından yazılan eserler koleksiyonu, "Macar Etnografya Klâsikleri" isimli dizimizin ilk bölümünü teşkil etmekte idi. Gyula Sebestyén'in biyografisini yazdı: Macar Etnografyası Sözlüğümüzde kendisine açılan bölümü tamamlamak için hummalı bir şekilde çalıştı ve Macaristan'ın Etnografik Atlası üzerindeki çalışmalara başladı, ancak bu çalışmayı bitirmeye ömrü yetmedi.

Macaristan Etnografya Topluluğu ve Enstitüsü adına ona veda ederken onun sakin, nazik doğasından, dürüstlüğünden bahsetmek istedim, ancak sadece onun çalışmalarından, yaşamının bize sunduğu zengin hediye den bahsedebildim. Belki de böyle olması daha uygun; çünkü, çalışmalarıyla özdeşleşmişti, daha doğrusu kendisi çalışmalarının içerisinde kaybolmuştu. Buna gerekçe olarak gençliğinde ve üniversite yıllarında üstlendiği, hayatının amacı ve anlamı olan görevi öne sürdü. Bu vefa ve bağlılık, çok değerli koleksiyonunun nadi de parçaları olan kitaplarına yansımıştır. Şimdi bize düşen, çalışmalarının meyvelerini korumak ve bunların tüm dünyada gelecek araştırmacılara ulaşmasını sağlamaktır. Ona veda ederken, o bu yolla, aramızda yaşamaya devam edecektir.

ÖNSÖZ

(M. HOPPÁL)

Bu önsöz, bu bölümü yazacak olan Vilmos Diószegi, 22 Temmuz 1972'de trajik bir biçimde hayata veda etmemiş olsaydı, Sibiryâ Şamanizmine ilişkin problemlerin teorik açıklamaları hakkında olacaktı.

Şimdi bize düşen, bu cildin meydana geldiği koşullar hakkında okuyucuya bilgi vermek ve elimizdeki materyallerin düzenlenmesine ilişkin ilkeleri kısaca ortaya koymak olacaktır.

Yaklaşık bundan on yıl önce, Vilmos Diószegi'nin editörlüğünü yaptığı *Glaubenwelt und Folklore der ibirishen Völker* (Budapeşte, 1963) isimli cilt yayımlandığında gösterilen eleştirel yaklaşım ortaya koydu ki, Ural ve Altay çalışmalarında bu tür makale koleksiyonlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Dört yıl sonra İngilizce tercümesinin de Ural Altay dil ve kültürlerine ait serinin 57. cildi olarak *"Populer Beliefs and Folklore Tradition in Siberia"* (Sibiryâ'da Popüler İnançlar ve Folklor Geleneği) (Budapeşte, Bloomington, the Lahey 1967) adı altında yayımlanmasıyla, Macaristan Bilimler Akademisi Basımevi, uluslararası seviyedeki talebe ve bilimsel ilgiye cevap vermiş oldu. Makaleler, yirmi yedisiz Macaristan ve Sovyetlerden olan yirmi dokuz araştırmacı tarafından kaleme alındı. Bu çalışma, çoğu değerli verilerle birlikte, şimdiye kadar yürütülen çalışmaları zenginleştirdi ve Sibiryâ

araştırmalarına katkıda bulunarak bir çok bakımdan yeni sonuçlar ortaya koydu.

Belirli bir amaç için düzenlenmiş bu tür ciltler, ilk bakışta karşılaşılan problemlerin tamamını ortaya koymaktan uzak olsa bile, yapılan araştırmaların dış yapısını görmek için ana çerçevesini vermesi bakımından önem taşımaktadır. Editörlüğü Diószegi tarafından yapılan bu cilt, bilimsel araştırma ve ilginin, daha önceleri belirli bir şekilde ihmal edilen Ural ve Altay bölgeleri gibi uzak bölgelere hizmet vermesi bakımından güzel bir örnektir. Ayrıca, birbirlerinden farklı görüşlere sahip olan araştırmacıların düşünce farklılıklarını birbirlerine yakınlaştırmaları ve birbirlerinin bilimsel çalışmalarından yararlanmaları için önemli bir adımdır. İşte bu yolla Tomsk ve Stokholm, Budapeşte ve Moskova arasındaki uzaklıklar aşılmış ve araştırmacıların birbirlerine aşina olması sonucunda toplumlar yakınlaşmışlardır.

Çok iyi hatırlıyorum: Vilmos Diószegi, 1969 sonbaharında Moskova'da bir yuvarlak masa toplantısı vesilesi ile bugünkü cildin makalelerini organize etmeye başlamıştı. Böylece halk ve araştırmacılar arasında köprüler kurdu.

1971 yılının sonuna doğru tüm materyal bir araya getirilmişti. Sovyet yazarlar, doğal olarak makalelerini Rus dilinde göndermişlerdi. 1972'nin Mart ayında hastalığı başgöstereñ Diószegi, sadece makaleleri okumaya fırsat bula-

bildi. Hastalığın altı ay sürmesi, cildi yayına hazırlamasına fırsat vermedi. Yazarın ani bir şekilde ölmesi, basım hazırlıklarının birkaç yıl için durması ile sonuçlandı.

*

Bu cildin otuz makalesini beş bölüm altında gruplandırdık. Diószegi'nin notları, plânlanan cildin yapısı hakkında herhangi bir bilgi vermediğinden, cildi aşağıdaki tematik bölümlere ayırdık: 1. Teorik problemler, 2. Toplumlar ve Şamanları, 3. Uygulamada Şamanlar, 4. Şaman İlahilerinin İncelenmesi, 5. Kuzey Avrasya Topluluklarının Folklorik İnançları. Materyalin bu şekilde düzenlenmesi, okuru, teorik problemlerden alarak, Sibiry topluluklarının Şamanlarını somut bir şekilde tanımaya vardiacaktır. Cildin son bölümünde kapsam genişlemekte ve makaleler, Şamanizmin ruhanî temeli hakkında bilgi vererek popüler veya folklorik inançlar ve efsaneler dünyasını okuyucuya sunmaktadır.

İlk bölümün üç makalesinin ortak bir yönü var: Üçü de Şamanizme teorik seviyede yaklaşmaktadır. S. V. Ivanov, Sibiry topluluklarının sanat tarihine ait Sibiry tarihi üzerine yaptığı araştırmada, bazı Sibiry topluluklarının en eski tarihleri hakkında aydınlatıcı bilgi verdi. Bu araştırmasında Şaman davulu ve davul tokmaklarını, desenleri ve biçimlerini karşılaştırarak bu sonuca vardı. S. V. Ivanov'un yaptığı bu çalışma önemlidir; çünkü, bu topluluklara ilişkin ya-

zılı belge neredeyse yok denecek kadar azdır.

İsveçli A. Hultkrantz'ın makalesi Şamanizmin özünü oluşturan inanç ve eylemlerin yaşayan sembollerin çizimini Amerika'daki benzerleri ile karşılaştırarak ele alıyor. Hultkrantz'a göre, kültürel olayların Kuzey (Kutup) topluluklarının Şamanizmi olarak bilinen kültürel kavramlar bütünü, hem ekolojik hem de tarihî kuvvetlerin sonucunda ortaya çıkmıştır ve Şamanizm, evrensel bir kavram olmasına rağmen, en yüksek gelişme seviyesine Kuzey-Avrasya, Orta Asya ve Kuzey Amerika toplulukları arasında ulaşmıştır. Macar araştırmacı Vilmos Voigt'de Şamanizm literatürünü, probleme daha öncekiler gibi geniş bir bakış açısıyla yaklaşıp gözden geçirmiş ve araştırmaların gelecekte alacağı yöne işaret etmiştir.

İkinci bölüm, bu cildin ana kısmını oluşturmaktadır: Bu bölümde okuyucu çeşitli toplulukların Şaman inanış biçimlerine ait somut ve tipik özellikler hakkında bilgi veren makaleler bulmaktadır. L. Krader'in Buryat Şamanizmi hakkındaki makalesi, V. Diószegi'nin "Baraba Tatarları"nın Şamanizmi ve Batı Sibiry Baraba steplerinde yaşayan Müslüman Türkler hakkındaki çalışmaları birbirinden bağımsız toplumsal özgeçmiş çalışmaları olarak değerlendirilebilir. Bu makalesinde Diószegi, Şamanizm kavramının ele alınarak nasıl etnogenetik* çıkarımlar yapılabileceği konusunda örnek teşkil etmektedir.

L.P.Potapov'un makalesinin merkezinde etnik tarihin bir kaynağı olarak Şaman davulu bulunmaktadır. Bu, Ivanov ve Diószegi gibi Potapov'da, Şamanizme ilişkin kültürel gerçeklerin, sadece dinlerin karşılaştırmalı bir biçimde incelenmesi için değil, aynı zamanda çeşitli Sibiry topluluklarının tarihleri bakımından da önem taşıdığını ifade etmektedir. Bu kültürel kalıntılar, haklarında neredeyse hiç yazılı materyal bulunmayan topluluklar bakımından özel önem taşımaktadır. Altay bölgesinde yaşayan Türkçe konuşan toplulukların Şaman davullarında, *bura* ismi verilen özel figürler yer almaktadır. Sovyet araştırmacı, *bura* resimlerinin totem imajları ve obanın yapısı ile alâkasının olduğunu ileri sürmektedirler. (Örneğin; Teleutlar arasında klanların yeri, at sırtında çizilen koruyucu ruh resimleri ile sembolize edilmektedir) Makalesinin sonunda, Potapov, Şaman davullarının sunduğu bilgilerin, Altaylar, Yakutlar, Uygurlar, ve Kırgızlar arasındaki genetik soy ilişkilerine ışık tutmada yardımcı olabileceğini ifade etmektedir.

Buryat toplumunda Şamanizmin kaynakları L. Krader tarafından ele alınmıştır. Eski zamanlarda Şaman (Buryat dilinde *bö*) toplumun ruhsal lideridir ve doğa ve toplum (ahlâk) kanunlarını bilir, yakın tarihte ise, toplumsal işlevlerinden uzaklaşmış, yalnız atalarından gelen psikolojik nitelikleri toplumun ihtiyaçları doğrultusunda kullanır hale gelmiştir. Berlin Serbest Üniversite-

si'nde profesör olan Krader, Buryat Şamanizmi hakkında özel literatüre ilişkin derin bilgiye sahiptir. Krader'in araştırmalar sonucu ortaya koymuş olduğu tablo ayrıntılı ve canlıdır. Bu yolla, cesur ve heyecan verici genellemeler yapabilmektedir. İkili anlamsal karşıtlıklar yardımı ile Buryat Şaman tiplerini ortaya koyuş biçimi oldukça ilginçtir. Onun Şamanizmle ilgili düşünceleri, Avrupalı araştırmacıların geleneksel Şamanizmle ilgili (inanç öncesi) tanımından farklı olması bakımından dikkat çekicidir. Krader, Şamanizm sorununa, toplumsal işlevleri bakımından yaklaşmaktadır.

E. L. Lvova, 1965-1970 yılları arasında, yaptığı çeşitli gezilerde, etnoğrafya literatüründe çok az değinilmiş olan Çulum Türklerine ilişkin materyal toplamıştır. Tomsk'ta çalışan Lvova, alan araştırmaları sonucu elde edilen verilerden yola çıkarak kırk-elli yıl öncesinin Şamanizminin karakteristik özelliklerini yeniden inşa etmeye çalışmıştır. (Burada belirtmek gerekir ki, Chulym (Çulum) Türklerinin küçük etnik topluluğu orjinal dillerini unutmuş ve kültürel asimilasyona tâbî olmaya başlamışlardır.)

Bölümün son iki makalesi Nenetleri ve Ket Şamanlarını ele almaktadır. L.V. Khomi_ ve E. A. Alekseenko, Sibiry'ya çeşitli seyahatler gerçekleştirmişlerdir. Bu sayede, burada kazandıkları deneyimleri ekleyerek literatür verilerini tamamlamaları ve bunlara katkıda bulunmaları mümkündür. Verdikleri bilgiler daha çok tasvir edici nitelikte olup,

Şamanizmi, mitolojik geri plânı ile birlikte sunmaları nedeniyle daha da kıymetlidir.

Üçüncü bölüm, Sibiry Şamanlarının faaliyetleri ve âyinlerinin tipik özellikleri hakkında makaleler içermektedir. Bu anlatımların neredeyse tamamı yerinde araştırmalara ve folklor koleksiyonlarına, doğrudan gözlemlere ve saha çalışmalarına dayandırılmaktadır. Bu anlatımlardan şamanın yönetimi altında gerçekleştirilen yaygın bir kurban töreni olan Buryat *tailagan'ı* (*Taylıga: kurban*) hakkında bilgi ediniyoruz. Bu tören, bir koyunun adanarak ilkbahar ve sonbaharda olmak üzere yılda iki kez dağların, ormanların ve nehirlerin tanrılarına sunulmasını içermektedir. Yazar I.E. Tugutov, 60'ların ilk yıllarında halen böyle bir toplu kurban etme törenine şahitlik edebilmiştir.

V.N. Basilov, saha çalışmasını 60'ların sonuna doğru Fergana vadisinde yürütmüştür. Burada, diğer araştırmalar gibi Avrasya Şamanizminin nadiren tanımlanmış; fakat, karakteristik özelliği olduğunu düşündüğü çok eski otantik giysilerle ilgili özelliklerinin Özbekler arasında varlığına şahitlik etmiştir. M.B.Kenin-Lopsan, Tuva özerk bölgesinin başkentinde çalışmaktadır. Makalesinde, ilginç malzemeler ortaya koymakta, bir şamanın cenaze töreninin birkaç özel niteliğini gözler önüne sermekte ve karşılaştırma yoluyla, İskit cenaze merasimi ile Tuva Şamanının yüzünün batıya dönük olarak gömülmesi arasında benzerlik kurmaktadır.

M. Ja. Zornickaja, Yakut Şaman danslarının yapısını iki temel gruba ayırmaktadır: İlki, at binişini taklidî, diğeri ise bir kuşun uçuşunun canlandırılmasıdır. Zornickaja, kendi gözlemlerini geçen yüzyıla ait notlarla karşılaştırmaktadır.

C. M. Taksami'nin Sakhalin'in notları üzerine yaptığı çalışma 1960'lı yılların başında bir Nivkhi kadınının nasıl bir kadın Şaman haline dönüştüğünü ele almaktadır.

G. M. Graceva, V. P. Djakonova ve B. O. Dolgikh'e ait makaleler, Şamanların değişik olaylar için tasarlanan farklı türde ve tipteki elbiselerini tasvir etmektedir. (Özellikle dikkat çekicidir ki, 1958 yılında ölen bir kadın şamanın mezarının yakınında yer alan bir mağarada Şaman aletleri, ayna, davul ve davul tokmakları bulunmuştur. Djakonova'nın eşyalar üzerinde yaptığı bu başarılı tanımlama Kenin-Lopsan'ın daha önce yazdığı cenaze törenleriyle ilgili makalenin eksiklerini tamamlamaktadır.) Bu konu üzerinde yapılmış son çalışmalardan biri de 1971 yılında ölen B.O.Dolgikh'in makalesidir. Kuzey Asya topluluklarından küçük bir grup olan Nganasanlar da Şamanların özel eşyalarını ve elbiselerini tasvir etmektedir. Bu makale, Nganasanların yerel terminolojilerini içermesi nedeniyle etnik dilbilim açısından önem arz etmektedir.

Dördüncü bölümde yer alan üç makale Şamanizmle ilgili metinlerin dilbilimsel incelemesini yapmaktadır. Péter

Hajdú, 1957 yılında Leningrad Üniversitesi öğrencilerinden topladığı Şaman ilâhilerinin metinlerini sunmaktadır. Hajdú'nun incelemeleri, metin ve melodi arasındaki ilişki üzerinde yoğunlaşmaktadır.

A. J. Joki'nin makalesi, ünlü Finli kâşif Kai Donner'ın 1911-19 seyahati hakkındaki günlük notlarına dayanmaktadır. Detay bakımından zengin olmakla birlikte, bu notlar, açık gözlem sonuçlarıdır. Yazar, Selkup Şamanları tarafından söylenen, 500 mısralık ilâhiden bilinen alıntılar yapmaktadır. Makalede yer alan resimlerde Kansallis Müzesi'nde yer alan ilgili eşyalar da gösterilmektedir.

Bu bölümde yer alan son makalede, Macar Péter Simonsics tarafından yapılan modern yapısalcı analiz yer almaktadır. Fonetik ve sentaktik seviyelerde yapılan incelemeye göre, amaçlar bakımından paralellikler kurmak da mümkün bulunmaktadır. Burada, en önemli yapısal özellik simetridir. Makalede incelenen büyü şarkısı, M. A. Castrén tarafından 1842 yılının Aralık ayında Uralların batısında yani Avrupa'da yaşayan Nenetler'den alınmıştır. Makalenin sonunda yazar, mitolojik durum içinde tekrar eden paralel merkezî motifleri de incelemektedir.

*

Bu makalelerin çoğu 1971 ve 1972 yılında yazılmıştır, ancak yayımlanmaları yukarıda belirtilen nedenlerden do-

layı gecikmiştir. Bu cilde ilişkin görüşlerimiz bu uzun zaman dilimi içerisinde oluştu. Makaleleri iki cilt halinde yayımlama fikri aklımıza geldi: Böylece ciltlerden biri yalnızca Şamanizmi ele alacak ve diğeri daha geniş bir kapsam içerisinde, Sibiry topluluklarının mitolojilerini sunacaktı.

Aslında, Avrasya topluluklarının mitolojileri ve inançlarını ele alan makaleler, Şamanizmi verilen kültürel bağlamlarla ilgilendirmektedir. Bu nedenle makalelerin tamamını aynı ciltte yayımlamak daha uygun olacaktır. (Muhtemelen, yazarlara bu konuda yazmalarını rica eden Diószegi de aynı düşünce-de idi, ancak sadece birkaç makale, konularının Sibiry Şamanizmi ile alâkalı olmaması nedeniyle toplanan malzemenin dışına alındı. Bu makaleler de Diószegi anısına hazırlanacak olan bir başka ciltte yayımlanacak.)

Böylece, editörlüğünü Diószegi'nin yaptığı daha eski ciltlerde (*Glauben-welt...*, 1963 veya İngilizce baskısı: *Popular Beliefs* (Popüler İnançlar, 1967) yer alan konular beşinci bölümde yayımlanan makalelerde ele alınmaya devam edilmektedir.

Özetlemek gerekirse, bu makaleler, çeşitli Sibiry topluluklarının dünya görüşlerini ele almaktadır. Eski araştırmacılar bu görüşleri, *Weltanschauung* adı altında ele alırken, yeni araştırmacılar "belief systems" (inanç sistemleri) başlığını kullanmaktadır. İncelemeler, çok

geniş bir topluluklar yelpazesini kapsamaktadır (Yukagirler, Koryaklar, Chukchiler, Evenki, Evenler, Enetler ve Nenetler; Vogullar ve Ostyaklar, Nanailer, Dolganlar, Tuvanlar ve Nganasanlar). Yazarlar, atalarına ait inançlarının toplumsal temellerini (I. S. Vdovin), günlük yaşamdaki büyü inanışlarını (V. A. Tugolukov), animistik fikirlerini (V. I. Vasiljev), ruh kavramlarını (A.V. Smoljak), kötü ruhun niteliklerini (A. A. Popov), küçük idoller şeklindeki ruh inanışlarını (S. I. Vajnstejn), dışı ruhların temsilini (Z. P. Sokolova) ve antik bir tanrıça inanışını (Ju. B. Simzeñko) ele almışlardır. Kullanılan malzemelerin büyük bölümü yazarlar tarafından 50'li ve 60'lı yıllarda yukarıda belirtilen Sibiry toplulukları arasında gerçekleştirilen saha çalışmaları sırasında toplanmıştır. Makaleler, önemli olma niteliklerini, içerdikleri yeni verilere borçludurlar.

Esas olarak makalelerin amacı, teorik bir yaklaşım sergilemek değil, yeni bulunan malzemeleri sunmaktır. Bu nedenle, malzemeler hem karşılaştırmalı çalışmalar hem de etnolinguistik araştırmalar bakımından değerlidir. Makalelerin bazı bölümlerinde, özel tarihî tanımlamalar, Marksizmin determinist araştırma yöntemlerine göre yapılmıştır. Buna bağlı olarak folklor geleneği yaşanan zamana ve yere bağlı olarak değerlendirilir; ancak, göz önünde bulundurulmalıdır ki, çağdaş Marksist araştırmacılar, sosyo-ekonomik oluşu-

mun din bilincini belirlediği fikrine doğrudan artık I. S. Vdovin' in belirttiği şekilde inanmamaktadır. Vdovin, meseleyi aşırı ölçüde basite indirgeyerek hata yapmıştır. Dahası, kendi çalışmasında yer alan veriler, konunun karmaşık ve girift yapısını ortaya koymaktadır.

Vilmos Diószegi'nin çalışmaları bir sıraya konulduğu zaman, ileriye dönük plânlarını belli belirsiz bir şekilde ortaya koyan eski bir not bulundu. Doğulu ve Batılı yazarların dikkatlerini "Şamanizm, mitoloji ve Sibiry topluluklarının inançları" üzerine yoğunlaştırdıkları bağımsız bir konu çerçevesinde bir kitaplar serisinin yazılmasını plânlıyordu. Katılım yapması beklenen araştırmacılar, bu kitapta yer alan katılımcılardı: Buna ilave olarak Diószegi, farklı milletlerden 20 araştırmacıdan daha bu cilde katkıda bulunmalarını istemişti, ancak bu çalışmalar eline ulaşmadı. Şüphesiz, bu cilt, Lapp, Mansi (Vogul), Selkup, Yakut, Khalkha, Darkhat, Orochi ve Ainu Şamanizmi hakkındaki bilgileri veya klasik Mircea Eliade'nin ve o zamandan daha önce vefat etmiş bulunan ünlü Sovyet araştırmacısı V. N. _ernecov'un çalışmalarını da içermiş olsaydı daha renkli olabilirdi. Belki gelecek cilt Vilmos Diószegi'nin fikirlerini ve plânlarını tatmin edebilir. Takipçileri bu çalışmanın sadece onun anısına adanmasından üzüntü duysalar da, bu yeni cildin elinizde bulunan cildi takip etmesini ümit etmektedirler.

**SİBİRYA ŞAMANİZMİ
ÇALIŞMALARININ
BAZI YÖNLERİ**

(S.I. IVANOV)

ÖZET

Yazar, bu makalede Sibiryâ bölgesinde yaşayan topluluklar arasında görülen Şamanizm uygulamalarına ilişkin olarak yapılan çalışmalar hakkında bilgi vermektedir. Bu kapsamda, söz konusu çalışmaların sadece Şamanizm ile ilgili olarak bilgi toplayanlar değil, bölge topluluklarının tarihî ve etnografyasıyla ilgili olarak çalışma yapanlar için de önemli bir kaynak teşkil ettiği belirtilmektedir. Konuyla ilgili çeşitli örnekler de verilmektedir.

ABSTRACT

The author, in this article, gives information about the studies of Shamanism among the peoples in Siberia. In this context, it is indicated that these studies are important not only for those who are collecting data related to Shamanism, but also for scholars who research the history and ethnography of the peoples in the region. Also, related examples are provided.

Anahtar Kelimeler: Şamanizm, sibiryâ, Sibiryâ Toplulukları

Key Words: Shamanism, Siberia, Siberian Communities

Sibiryâ Şamanizmi çalışmaları, yaklaşık iki yüz yıldır Sovyetler Birliğinde, Avrupa ülkelerinde ve Amerika'da in-

celenmiş karışık ve girift bir meseledir. O yıllar bu konu ile ilgili yayınlanan çeşitli çalışmalara şahitlik etmiştir. Çeşitli yönleri ve tezahürleri yeterince açıklanmamış olmasından dolayı, o zamandan bu yana konuya olan ilgi kaybolmamıştır. Dahası, bir taraftan Şamanizm ile ilgili teorik tartışmalar devam ederken, yeni sorular yeni yaklaşımlar gerektiren konular ortaya çıkarmaktadır.

Araştırmaların şu anki safhasında, konu ile ilgili literatürde yer alan malzemenin özetlenmesi ve Avrupa ve Amerika'daki müzelerde sergilenen Şaman kıyafetleri ve kişisel eşya kataloglarının yayımlanmasına acil ihtiyaç duyulmaktadır.

Ayrıca, Şaman kostümlerinin çeşitleri ve özel aksesuarları (kaftanlar, başlıklar vb), şaman enstrümanları (davul, tokmak, sopa, maske vb), kurban malzemeleri, koruyucu ve yardımcı şaman ruhlarının tasvirlerinin ortaya çıkışı (varoluş) haritasını oluşturmak gerekli görünmektedir. Bunun yanında, Şaman kostümlerinin yanında yer alan çeşitli aksesuarların özelliklerine özel bir ilgi gösterilmelidir.

Sovyet etnograflarınca bu doğrultuda daha önce bazı ilerlemeler kaydedilmiştir. E.D. Prokofjeva tarafından yazılmış olan ve davul çeşitlerini ve davul tokmaklarının isimlerini gösteren haritaların da yer aldığı "Şaman Davulları" adlı makale, 1961 yılında *Sibiryâ'nın Tarihi-Etnografik Atlası*'nda yayımlanmıştır.¹ Aynı yazar, Sibiryâ toplulukları tarafından kullanılan şaman kostüm

ve başlıklarını ayrıntılı ve kapsamlı bir şekilde ele alarak, bu nesnelerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi konusunda ilk deneyimi gerçekleştirmiştir.²

Çeşitli topluluklarının Şamanları tarafından, hastalıkların 'iyileştirilmesi' yöntemleri ile alakalı olarak Şamanlar tarafından yerine getirilen görevler gibi diğer konular da karşılaştırmaya açıktır.

Ancak, yerine getirilmesi gereken diğer görevler de bulunmaktadır. Sibiryaya Şamanizmi hakkında bu güne kadar toparlanan malzeme, tarihi-etnografik bir kaynak olarak sahip olduğu önemin ele alınmasına imkan tanımaktadır. Son zamanlara kadar, Şamanizm çalışmalarının bu yönü, araştırmacıların dikkatini neredeyse hiç çekmemiştir. Aynı zamanda, Şamanizme ilişkin fikirlerin, kavramların, törenlerin muhafazakar bir niteliğe sahip olması nedeniyle Şamanizm çalışmaları, bir çok eski zamana ait ve genel olarak antik unsurları içermiştir. Bu durum:

a. Ortaya çıkma zamanlarını ve bazen ortaya çıktıkları etnik çevreyi belirli bir ihtimal dahilinde tespit edebilmeyi,

b. Daha önceki meydana geliş alanlarını belirlemeyi

c. Sibiryaya, Orta ve Doğu Asyanın güney bölümlerinden kuzeye hareket yollarını (rotalarını) takip edebilmeyi olanaklı kılmaktadır.

Bu unsurların geçmişle ilgili incelemeleri, sadece Şamanizmi ideolojinin belirli bir biçimi olarak inceleyenler

için değil, aynı zamanda Sibiryaya topluluklarının tarihi ile ilgilenenler için de faydalı olabilir.

Yukarıda bahsedilen atlasın önsözü, Sibiryadaki çeşitli oymaklarının (obalarının) ve topluluklarının tarihlerini, ortaya çıkışlarını, ve yerleşmelerini, farklı kültürel bulguların gelişimini ve bu topluluklar arasındaki kültürel bağları inceleyenler için Şamanizm çalışmalarının arz ettiği önemden bahsetmektedir.³

Birkaç örneği ele alalım:

Şaman davulunun etrafındaki çemberleri inceleyen araştırmacılar, oldukça eski zamanlarda Amur halkı ile Kuzeydoğu Asya'nın en uzak bölgesindeki toplulukları arasındaki kültürel temaslara ışık tutmuşlardır. Yakut davullarının belirli özellikleri ortaya koymaktadır ki, Yakutlar davullarının bugünkü şeklini Evenki'den almıştır. Aynı zamanda, bu davul, Altay davullarına benzeyen antik niteliklerini de muhafaza etmiştir.

Baykal ötesine ait davullar üzerine yapılan gözlemler de benzer biçimde değerlidir. Geniş kenarlı davulları, Amur tipi dar kenarlı davullar ile benzerlikler göstermektedir. Ket ve Selkup davulları Tofalar ve Tuva tiplerine daha yakındır.

Tüm bu gözlemler, daha sonra önemini yitiren daha önceki temas ve birliklerin kanıtlanması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Sibiryaya toplulukları arasında davullara verilen isimlerin incelenmesi ilginç sonuçlar ortaya koymuştur. E. D. Pro-

kofjeva'ya göre, bu isimlerin görüldüğü yerler, Sibiryâ toplulukları arasındaki antik temasların incelenmesi bakımından ilave bir temel oluşturmaktadır.

L. P. Potapov, tarihi bir kaynak olarak Şamanizme kayda değer bir önem vermektedir. Bu konudaki bir makalesinde Sayan yukarı Altaylar bölgesindeki topluluklar arasında ön Şaman çağı inançlarını, özellikle dağlarla ilgili inanışların incelenmesinin önemine işaret etmiştir. Sayan Altay toplumu Şamanının kullandığı davul tipi, parçaları, şamanın elbiseleri, "Sayan yukarı Altaylar bölgesi toplulukları ile Samoyed- dilini konuşan topluluklar arasında genetik ve kültürel yakınlığın incelenmesi bakımından mükemmel bir malzemedir."⁴

Potapov'un yazdığı gibi, Şamanist inançlar, mezhepler ve törenler, gelişme sürecinde yok olan maddî ve sosyal şartlar altında gelişen antik kavramları ve geleneklerin izlerini korumuştur. Şamanizmin incelenmesi, Sibiryâ topluluklarının ortaya çıkışı hakkında da önemli veriler sağlamaktadır.⁵

Şorlara ait şaman davullarının üzerinde yer alan resimleri tasvir ederken, aynı yazar, bunların, ok ve yay ile avlanma gibi (artık uygulaması olmayan) Şorların maddî kültürlerinin gelişiminin daha önceki safhaları hakkında çıkarımlar yapmayı mümkün kıldığını ve çeşitli antik nesneler hakkında fikir verdiğini söylemektedir.⁶

"Altay Uluslarında Şaman Davullarının İsimlerinin Semantiği" isimli ma-

kalesinde, yazar, yaya avcı ve tuzakçılar olarak Şorlar, Chelkanlar, ve Kumandinlerin Şaman davullarına bir deve ismi vermiş oldukları gerçeğine dikkat çekmektedir. Bundan çıkarılan sonuç, Teleut kabileleri de dahil olmak üzere Şorların, deve yetiştirmeye yakınlıkları vardır. Teleutların Şamanist dinlerinde korudukları bazı unsurlar, atalarının Uygurlarla temas etmiş olduklarını göstermektedir ki bu oldukça önemli bir gerçektir. Şaman davullarının isimlerinin incelenmesi ve analizi, bu temelde, Altayların tarihi ve kültür tarihine ilişkin bazı gerçekleri tespit edebilmemize olanak tanımaktadır.⁷

L. Potapov bir başka çalışmasında, "Şamanizmin bugün birbirinden oldukça uzakta yer alan çeşitli topluluklar arasındaki genetik, kültürel, tarihsel ilişkiler hakkında değerli ve ilginç kanıtlar sunmaktadır" der.⁸

Diğer gerçekler de dikkat çekicidir. Örneğin, Teleut davullarının üst kısmında yatay ve dikey bir biçimde birbirlerini kesen dikdörtgenler bulunmaktadır. Şamanların açıkladığı üzere, bunlar, "beyaz Ülgen'in el yazılarını", "Ülgen'in mührünü" veya "defterini" temsil etmektedir. Şamanın bu nesneleri beyaz ve ilahi (tanrısal) Ülgen'den aldığı ve ancak bundan sonra fonksiyonlarına yerine getirebildiğine inanılır. Bazı Şamanlar bu sembolleri "fal kitabı" olarak yorumlamışlardır, ancak devrimden önce Teleutlar ne kitap ne de mühür kullanmışlardır. Bu nedenle davulda yer alan semboller ve bunların anlamları,

Şamanların faaliyetlerini yerine getirdikleri eski tarihî zamanlara tekabül eden kavramları ifade ediyor olmalıdır. Bu, Teleutların Dzungaria devletine bağlı oldukları, Şamanizmin baskı altında olduğu ve Şaman uygulamaları için özel yazılı izin gereken bir dönem olabilir.⁹

Gözlemlerimize göre, Khakaların davullarında yer alan resimler, tarihi açıdan dikkate değer geniş ve değerli bilgi sunmaktadır. Özellikle anlamları açısından bu durum geçerlidir. Bunu birkaç örnekle daha anlaşılır hale getirelim.

Sagai davullarının alt tarafları, çeşitli Şamanlar tarafından belirtildiği üzere, yer altı dünyasını, şeytan tanrıça *Erlik*'in dünyasını temsil eder. Efsaneye göre, *Erlik*, çeşitli bölümlere ayrılmış taştan bir yapıda yaşamaktadır. Altaylar, Şorlar, Baykal Ötesi Evenki(ler), Buryatlar ve Sibiryada dışında yer alan Moğol ve Mançular da *Erlik* hakkında benzer inanışlara sahiptirler. *Erlik*'in krallığında hapisaneler, memurlar ve çeşitli hizmetlilerden oluşan geniş bir görevli topluluğu bulunmaktadır. Bu resmi, merhametsiz bir yargılama sistemi ve korunç işkenceler tamamlamaktadır.

Bu tür fikirler, kırlarda göçebelik yapan oymaklar zamanında ortaya çıkmış olamaz. Günümüz Khakalarının yurtlarında yaşayan ataları ne taştan yapılar hakkında bir şey biliyorlardı ne de hapisaneleri veya memurları vardı. Açık ki, resimlere ait benzer anlamlar, Khakaların atalarının feodal bir beye ve onun yargılama sitemine bağlı olarak

yaşadıkları tarihi bir dönemi yansıtmaktadır. Bu feodal beyler, ataerkil bir feodal sisteme sahip olan Yenisey Kırgızları, veya 16. yüzyılın sonuna doğru Altın Hanlar yönetiminde küçük bir feodal krallık (Dzungaria) kuran Moğollar olabilir. Bilindiği gibi, Dzungaria'nın yargı karar sistemi insafsızlık ve zalimlikte yüksek bir konuma ulaşmıştır.¹⁰

Khakaların davullarının üst ve alt bölümlerini birbirinden ayıran yatay şerit, bazı Şamanlar tarafından asma köprü olarak adlandırılmaktadır. Şamanların, bu şeridi, nehirleri geçerken kullandıkları sanılmaktadır, ancak, 19. ve 20. yüzyılların dönüm noktasında Khakalar bu tür köprülerden haberdar değillerdi. Görülmektedir ki, yine burada da, bir zamanlar Kachinler veya Sagailerin atalarının kullandıkları küçük yaya köprüleri anımsanmaktadır. Belki de bu tür köprüler, bu kabilelerin, kültürel olarak daha gelişmiş olan komşuları tarafından inşa edilmiştir veya diğer toplulukların temsilcilerinden duyulmuştur. Günümüz Khakalarının, çok uzaktaki ülkelere gerçekleştirilen seferlere katılan ataları bu tür asma köprüleri seferler sırasında görmüş de olabilirler.¹¹

Aynı davullarda sağ ve sol bölümlerine ayıran dikey şeritler de, Şamanın dağlara ve gökyüzüne yükselmesini sağlamak için "merdiven" olarak adlandırılmaktadır. Esas olarak, merdiven, o zamanki Khakalar tarafından da bilinmekte idi. Bu durumda, uzak geçmişin kalıntılarının Şamanistlerin hafızalarında yaşadığını farzetmek durumundayız.¹²

Khakas davullarındaki bazı tasvirler, avcılığın, özellikle de sürekle avının Khakas oymaklarının geçmişteki yaşamlarında taşıdığı öneme tanıklık etmektedir. Bu tasvirler, yay ve okun yaygın bir biçimde kullanılmış olduğunu ve bu toplulukların at sırtında hayvanları avladıklarını göstermektedir.

Sayan-Yukarı Altay bölgesi topluluklarına ait davullarda yer alan tasvirlerin konuları ve anlamları ise, artık 19. yüzyılda kullanım dışı kalmış olan ilkel silahlar (Teleutlarda kılıçlar, Şorlarda mızrak ve palalar) ve koruyucu zırhlarla (Şorlarda zırhlı giysiler) alakalıdır.¹³

Sonuç olarak, hem Altaylılara hem de Khakalara ait Şamanizm ile ilgili malzemeler oldukça değerli tarihî kaynaklardır, ancak bu kaynaklar, az derecede bile olsa Sibiryalı tarihçiler ve etnograflar tarafından araştırılmamış ve kullanılmamıştır.

Evenki Şamanlarına ait elbiselerin aksesuarlarının incelenmesi sonucunda beklenmeyen sonuçlarla karşılaşmıştır. Yılan gibi yuvarlak biçimde olan örgülerin özellikle büyük olanların, çeşitli etnografların ileri sürdüğü gibi yılan değil ejderha tasvirleri olduğu ayrıntılı ve kapsamlı bir inceleme sonucunda ortaya konmuştur. Örgülü bir çift (bazen üç hatta beş) ayak, çatalı uzun bir kuyruk, ve bazen başta bir çift boynuz, bu gerçeğe delalet etmektedir. Evenki ve Yenisey Şamanlarının elbiselerinde bu tür figürlerin olması dikkat çekicidir.¹⁴ Ejderhalar Kuzeybatı ve Sibirya'ya nasıl gelmişlerdir ve bu yolla ne tür temaslar sağlanmıştır bu gün de bi-

linmemektedir. Bunun iki alternatif açıklaması olabilir: Ejderha tasviri, ya güneyde Yenisey Evenki'den Moğolca Türkçe konuşan topluluklardan kaynaklanarak kuzeye ulaşmış ya da güneyde (Cisbaykal, Baykal Ötesi) veya güney doğuda (Amur) yer alan bazı Evenki grupları tarafından kuzeye taşınmıştır. Selkup Şamanlarının başlarına giydikleri elbiseler üzerinde ve yine davullarının üzerinde yer alan tasvirler arasında, ejderha tipinde büyük pangolin tasvirlerine rastlanılmıştır.¹⁵

Ejderha tasvirlerinin bu derece bol olması, Evenki Şamanlarının elbiselerinde yer alan kuyrukların veya üçgen püsküllü çıkıntıların önemi sorununu gündeme getirmektedir. Bu kuyruklardan birden dokuza kadar çeşitli sayılarda olabilmektedir.

İncelemeler sonucunda bunların, belirli sebeplerden dolayı başları ve vücutları bir çok kostümde temsil edilme- yen büyük ejderhaların kuyruklarını tasvir ettiği sonucuna varılmaktadır. Benzer uzantıların ortaya çıkışı, bu tür hayvanların temsillerinin bütün olarak geriden yakaya kadar Şaman kostümlerine dikilmesine kadar gitmektedir. Benzer "kuyruk"lara, sadece Evenki değil Nganasanlara ait Şaman kostümlerinde de rastlanmaktadır. Bazı etnograflar, bu çıkıntıları hatalı bir şekilde kuş kuyruğuna benzetmişlerdir.

Ejderhaların varlığı, Kuzeybatı ve Güneydoğu Sibirya toplulukları arasındaki uzak bağlantılara bir kez daha tanıklık etmektedir.

Burada ortaya konan gerçekler kanıtlamaktadır ki, özellikle Orta Çağ'a ait olmak üzere Sibiry topluluklarına ilişkin yazılı kaynakların olmadığı bir ortamda, geçmişteki iktisadi faaliyetler, toplumsal ilişkiler, fikirler ve artık kullanılmayan nesnelere ilişkin olarak Şamanizmden elde edilebilecek veriler, önemli bir ilave tarihi kaynak niteliği kazanmaktadır. Bunlar, Şamanizmin ortaya koyduğu verilerin doğrulanması ya da çürütülmesi bakımından bundan sonra yapılması gereken araştırmaların doğrultusunun belirlenmesine imkan tanımaktadır.

Benzer bir şekilde, Şaman metinlerinin, kavramlarının incelenmesinden önemli sonuçlar elde edilebilir, ancak bu alanda yapılacak olan çalışmalar yeni öğrencileri beklemektedir.

Bu makalede ileri sürülen malzeme-yi yorumlarken, geniş bir uzmanlar kitlesinin dikkatini tarihi bir kaynak olarak Şamanizm çalışmalarına çekmeyi amaçladık.

KAYNAKLAR

- (Ivanov, S. V.) C. B. (1954) Materials on the Pictorial Arts of the Peoples of Siberia in the 19th and Early 20th Centuries, Moscow, Leningrad, Ch. 11, Fig. 42 (MH, coll. 4871-216).
- (Ivanov, S. V.) C. B. (1955) On the Significance of Representations on Ancient Objects of Worship among the Peoples of the Sayan Altai Uplands, in ____ XVI.
- Potapov, L. P. (1934) Die Herstellung der Shamanentrommel bei den ____, in MSOS XXXVII, Part 1: East Asiatic Studies.

Potapov, L. P. (1957) Samanismus u národnosti Sajansko-Altajské vysosiny jako historický pramen, in Československa Etnografic. V.2. 145.

Potapov, L. P. (1958) Contribution on the Study of Shamanism among the Peoples of the Sayan Altai Uplands, Moscow.

Potapov, L. P. (1970) Semantics of the Names of Shaman Drums among the Altaic Nationalities, in CT No. 3.

Prokofjeva, E. D. (1949) The Costume of the Selkup (Ostyak Samoyed) Shaman, Figs 8, 10 (drums), 2, 34 (head-dresses), in ____ XI.

Prokofjeva, E. D. (1961) Shaman Drums, Moscow- Leningrad.

DİPNOTLAR

- * Etnogenetik: Şamanizm olgusunun etnik orjinleri hakkında sonuçlar vermesi bakımından örnek olarak alınabilir.
- 1 Prokofjeva (1961), 435-490
 - 2 Prokofjeva (1949).
 - 3 Prokofjeva, Shaman Drums, Moscow-Leningrad 1961, 4.
 - 4 Potapov (1957). 145.
 - 5 Potapov (1958), 314.
 - 6 Potapov (1934).
 - 7 Potapov (1970), 86-93.
 - 8 Potapov (1958), 314.
 - 9 Ivanov (1955), 240, 259, 260.
 - 10 Ivanov (1955), 212.
 - 11 On the occurrence of similar bidges in Central and East Asia in the times of the Khans see in (Bisurin, N. Ja.), (Collected Information on the Peoples Who Inhabited Central Asia in Ancient Times) II, Moscow-Leningrad, 18, 270.
 - 12 Yakın zamana kadar Orta Asya'nın yüksek bölgelerinde yaşayan topluluklar dağ merdivenleri kullanmışlardır.
 - 13 Ivanov (1955), 187, 188, 259, 260.
 - 14 Ivanov (1954).
 - 15 Prokofjeva (1949).